

The Formation, Development, and Physical Elements of the Sirjan (Saeedabad) Bazaar within the Spatial Context of the City from the Qajar Period to the Present

Zeinab Afzali¹ , Razeyeh Shoul Afsharzade² , Sattar Khaledian³

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Archaeology and Museum, Shiraz University of Arts, Shiraz, Iran (z.afzali@shirazartu.ac.ir)
2. PhD Student in Islamic Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran (r.afsharzadeh@ut.ac.ir)
3. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Archaeology and Museum, Shiraz University of Arts, Shiraz, Iran (s.khaledian@shirazartu.ac.ir)

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 09 August 2026
Received in revised form:
26 August 2026
Accepted: 06 October 2026
Published online: 21 October 2026

Keywords:
Sirjan Bazaar,
Spatial Organization of the
City,
Physical Elements,
Urban Transformations,
Qajar Period

ABSTRACT

The bazaar of Sirjan (Saeedabad), one of the most important economic centers in southeastern Iran, has undergone significant transformations since its formation, largely due to its strategic location. Given its prominent role as the backbone of the city, it is essential to examine its historical background, its transformations, and the factors driving those changes. This study investigates the processes of formation and development, the factors affecting transformations, and the role of the bazaar in the spatial organization of Sirjan. It addresses the following questions: What transformations has the Sirjan bazaar complex undergone? What factors have influenced these transformations? How can its role in the spatial organization of Sirjan be evaluated? The research employs a descriptive-analytical method, drawing on library research and field surveys (observation, interviews, and documentation). The findings indicate that the Sirjan bazaar has experienced diverse physical-functional transformations across three historical periods (Qajar, Pahlavi, and contemporary). The city's strategic location on commercial routes from the Persian Gulf to central and eastern Iran has been the most significant factor in the formation and prosperity of the bazaar. Featuring a checkerboard pattern and comprising commercial, religious, educational, and service elements, the bazaar has served not only as the economic hub but also as the center of socio-political transformations in the city.

Cite this article: Afzali, Z., Shoul Afsharzade, R. & Khaledian, S. (2026). The Formation, Development, and Physical Elements of the Sirjan (Saeedabad) Bazaar within the Spatial Context of the City from the Qajar Period to the Present. *Iranian Journal for the History of Islamic Civilization*, 59(1), 272-303. DOI: 10.22059/jhic.2026.420443.654673

© The Author(s).
DOI: 10.22059/jhic.2026.420443.654673

Publisher: University of Tehran Press.

شکل گیری، توسعه و عناصر کالبدی بازار سیرجان (سعیدآباد) در بستر فضایی شهر از دوره قاجار تا معاصر

زینب افضلی^۱، راضیه شول افشارزاده^۲، ستار خالیدیان^۳

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده باستان‌شناسی و موزه، دانشگاه هنر شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: z.afzali@shirazartu.ac.ir
 ۲. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: r.afsharzadeh@ut.ac.ir
 ۳. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده باستان‌شناسی و موزه، دانشگاه هنر شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: s.khaleidian@shirazartu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۵/۱۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۶/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۷/۱۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۲۹ کلید واژه‌ها: بازار سیرجان، سازمان فضایی شهر، عناصر کالبدی، تحولات شهری، دوره قاجار.	بازار سیرجان (سعیدآباد)، به عنوان یکی از مراکز مهم اقتصادی جنوب شرق ایران، از زمان شکل‌گیری تا امروز به دلیل موقعیت راهبردی خود، تحولات زیادی را پشت سر گذاشته است. با توجه به نقش برجسته آن به عنوان ستون فقرات شهر، بررسی پیشینه، تحولات و عوامل مؤثر بر آن ضروری است. هدف این پژوهش، بررسی روند شکل‌گیری، توسعه و عوامل مؤثر بر تحولات و نقش بازار در سازمان فضایی شهر سیرجان است. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش‌هاست: مجموعه بازار سیرجان چه تحولاتی داشته است؟ عوامل مؤثر بر این تحولات کدام‌اند؟ و نقش آن در سازمان فضایی شهر سیرجان چگونه قابل ارزیابی است؟ رویکرد پژوهش، توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی (مشاهده، مصاحبه و مستندنگاری) انجام شده است. نتایج نشان می‌دهد که بازار سیرجان در سه دوره تاریخی (قاجار، پهلوی و معاصر) تحولات کالبدی - کارکردی متفاوتی را پشت سر گذاشته است. موقعیت راهبردی شهر بر سر شاهراه‌های تجاری خلیج فارس به مرکز و شرق ایران، مهم‌ترین عامل شکل‌گیری و رونق بازار بوده است. بازار با ساختاری شطرنجی و متشکل از عناصر تجاری، مذهبی، آموزشی و خدماتی، نه تنها هسته اقتصادی، بلکه کانون تحولات اجتماعی - سیاسی شهر بوده است.

استناد: افضلی، زینب؛ شول افشارزاده، راضیه و خالیدیان، ستار (۱۴۰۵). شکل‌گیری، توسعه و عناصر کالبدی بازار سیرجان (سعیدآباد) در بستر فضایی شهر از دوره قاجار تا معاصر. *پروژه هشتم تاریخ تمدن اسلامی*، ۵۹ (۱)، ۳۰۳-۳۷۳.
 DOI: 10.22059/jhic.2026.420443.654673

© نویسندگان.

DOI: 10.22059/jhic.2026.420443.654673

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

مقدمه

شهر به مثابه نظامی پیچیده، از مجموعه‌ای از عناصر هم‌پیوند شکل گرفته که هویتی یگانه به آن می‌بخشند. از دوره ساسانی، بازار در شهرهای ایران به عنوان کانون فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، ستون فقرات شهر را تشکیل می‌داده و با گسترش از شارستان به ربض، به محله‌ها جان بخشیده است (حبیبی، ۱۳۷۵: ۳۴). بازار نه تنها عنصری اقتصادی، بلکه نهادی تأثیرگذار بر تحولات سیاسی و اجتماعی بوده و تداوم حیات شهری را تضمین کرده است (اهری، ۱۳۸۰؛ اسمعیلی‌سنگری و عمرانی، ۱۳۸۷: ۱۶). در شهرهای ایرانی-اسلامی، بازار به عنوان مهم‌ترین فضای شهری و هسته کارکردی، سلسله‌مراتب بازرگانی و پیشه‌وری را در خود جای داده است (ایراندوست و بهمنی، ۱۳۹۰: ۶؛ اهلرز، ۱۳۷۳: ۳۰)، از این‌رو، توجه به این عنصر معماری-شهری ضرورت دارد.

هسته اولیه شهر سیرجان احتمالاً در دوره اشکانی در «محوطه شهر قدیم» شگل گرفته و در دوره ساسانی توسعه یافته و در سده‌های اولیه اسلامی به عنوان پایتخت ایالت کرمان شناخته شده است، اما با حمله غزها در اواخر سده ۶ هجری قمری، از رونق افتاد و به تدریج قلعه‌سنگ جایگزین شهر قدیم شد و در دوره ایلخانی و تیموری یکی از مهمترین شهرهای جنوب شرق بوده است، اما با حمله تیمور و تصرف قلعه‌سنگ پس از سه سال محاصره در اواخر سده ۹ هجری قمری، این مکان نیز اهمیت خود را به تدریج از دست داد و باغبمید جایگزین قلعه‌سنگ شد. این محوطه در دوره صفوی مهم‌ترین استقرار دشت سیرجان بوده است، اما در دوره قاجار با آباد شدن روستایی در جنوب باغبمید (توسط سعید کلانتر)، مرکزیت شهر سیرجان (سعیدآباد) به این مکان منتقل شد و به صورت مرکز ایالت در آمد. در نتیجه، شهر تاریخی سیرجان در دوران اسلامی چند بار جابه‌جا شده است: از سیرجان قدیم به قلعه‌سنگ، از آنجا به باغبمید و در نهایت به سعیدآباد (کریمیان، پوراحمد و افصلی، ۱۳۹۸: ۵۹-۶۰). این شهر که در دوره قاجار با نام «سعیدآباد» بنیان نهاده شد، به دلیل موقعیت راهبردی خود به سرعت به یکی از مراکز مهم تجاری جنوب شرق ایران تبدیل گردید (افصلی، ۱۴۰۰: ۵۹۵). بازار این شهر نیز از آغاز شکل‌گیری تا امروز تحولات شگرفی را پشت سر گذاشته است.

با وجود پژوهش‌های پراکنده در این زمینه، تاکنون مطالعه‌ای جامع که به گاه‌نگاری دقیق تحولات، تحلیل عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و ارزیابی نقش بازار در سازمان فضایی شهر سیرجان پرداخته باشد، انجام نشده است. این خلأ پژوهشی، مسئله اصلی مقاله حاضر را شکل می‌دهد. مسئله اصلی پژوهش آن است که با وجود اهمیت راهبردی و تاریخی بازار سیرجان، گاه‌نگاری دقیق تحولات، عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و توسعه آن و نقش این مجموعه در سازمان فضایی شهر معاصر به درستی تبیین نشده است. بنابراین، هدف اصلی این پژوهش پاسخگویی به پرسش‌های زیر است: مجموعه بازار سیرجان از زمان شکل‌گیری تا امروز چه تحولاتی را پشت سر گذاشته است؟ چه عواملی بیشترین نقش را در این تحولات داشته‌اند؟ و

نقش این مجموعه را در سازمان فضایی شهر سیرجان چگونه می‌توان ارزیابی کرد؟ پاسخگویی به این پرسش‌ها، نیازمند شناخت عناصر کالبدی، بررسی روند تحولات و تحلیل عوامل تأثیرگذار است. این پژوهش از نظر هدف، بنیادی-کاربردی و از نظر رویکرد، توصیفی-تحلیلی است. گردآوری داده‌ها به روش مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی انجام شده است. روش تحلیل داده‌ها به صورت کیفی و با استفاده از تحلیل محتوای متون تاریخی و تحلیل فضایی-کالبدی بازار انجام شده است.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های اندکی درباره بازار سیرجان انجام شده و فقدان مطالعات جامع در این زمینه به وضوح مشهود است. عموم پژوهش‌های انجام شده در قالب پروژه‌های احیاء و ساماندهی بوده و به ارائه راهکارها و پیشنهادهایی درباره ساماندهی این بازار محدود شده است. از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به «طرح توسعه بازار سیرجان» (مهندسین مشاور فرادزین، ۱۳۹۶) اشاره کرد که رویکردی صرفاً اجرایی-مرمتی داشته است. همچنین وثوقی‌رهبری (۱۳۷۲)، حاتمی (۱۳۸۳)، خیراندیش (۱۳۸۴) و افضلی (۱۳۹۸) نیز به بازار و بافت تاریخی سیرجان اشاره کرده‌اند. علاوه بر این، شول‌افشارزاده (۱۳۹۵) در پایان‌نامه خود به کاروانسرای آقابراهیم پرداخته است. نکته مهم این است که پژوهش‌های یادشده اغلب به توصیف عناصر کالبدی یا ارائه پیشنهادهای مرمتی بسنده کرده‌اند و هیچ‌یک به تحلیل نظام‌مند تحولات تاریخی، شناسایی دوره‌های زمانی مختلف و ارزیابی نقش بازار در سازمان فضایی شهر نپرداخته‌اند. پژوهش حاضر با رویکردی کل‌نگر و با تلفیق داده‌های تاریخی و مشاهدات میدانی، درصدد پر کردن این خلأ است.

جایگاه بازار در فضاهای شهری دوره قاجار

در دوران اسلامی، بازار معیار اصالت شهرهای اسلامی معرفی می‌شود؛ زیرا ساختارهای تجاری آن به صورت مجموعه‌ای یکدست، هم‌پیوسته و فشرده در بافت شهر جای گرفته‌اند و به‌رغم دگرگونی‌های ظاهری، ویژگی‌های اصلی شهر اسلامی را تداعی می‌کنند (Wirth, 1974: 207-208). به گونه‌ای که وجود بازارهای مملو از کالا و مردم، نشان از قدرت اقتصادی شهر اسلامی دارد (حبیبی، ۱۳۷۵: ۴۸). بازار، نقطه مرکزی اقتصاد و کانون بهره‌وری سرمایه بود که با خرید و فروش و پیشه‌وری گسترده، به مرکز راهبردی امور اقتصادی، سیاسی و دینی تبدیل شد (Bobek, 1959: 259). این فضا علاوه بر کارکرد تجاری، فعالیت‌های مذهبی، قضایی، حکومتی و تفریحی را نیز در خود جای می‌داد (پوراحمد، ۱۳۷۶: ۷۴).

از دوره قاجار، در نتیجه برخی تحولات اقتصادی و شهری، فضای بازار نیز دستخوش تغییراتی شد. مبادلات اقتصادی بین ایران و سایر کشورها باعث ورود کالاهای خارجی شد و آسیب زیادی به تولیدکنندگان و کالاهای ایرانی

وارد آورد. از سوی دیگر، در نتیجه تغییرات فضاهای شهری با ساخت خیابان و ایجاد دکان‌ها در اطراف خیابان‌ها، بازارها تقریباً دچار رکود شدند و با شکل‌گیری راسته‌ها و فضاهای تجاری در خیابان‌ها، بازارها غالباً به فضاهایی قدیمی و تاریخی تبدیل شدند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۰: ۲۷-۲۶). در همین دوره، افول فرهنگی و از هم‌پاشیدگی سنت‌ها نیز به انحطاط بیشتر فضای بازار دامن زد. با این وجود، بازار همواره به عنوان قلب تپنده شهر باقی ماند و بسیاری از بازارهای مهم ایران تا امروز فعال و پویا هستند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۰: ۲۷-۲۶؛ پوراحمد، ۱۳۷۶: ۸۲)، به گونه‌ای که بخش اعظم بازارهای باقی‌مانده متعلق به دوره قاجار است (قیومی بیدهندی، ۱۳۸۳: ۸-۱). بنابراین شهرهای ایران پیش از سال ۱۳۰۰ ه.ق، دربردارنده نشانه‌هایی بودند که به نمونه‌ای ویژه از شهر سنتی اسلامی تبدیل شدند.

شکل‌گیری و موقعیت جغرافیایی شهر سیرجان (سعیدآباد) و بازار آن

سیرجان، به دلیل موقعیت ویژه، همواره محل تقاطع مسیرهای ارتباطی غرب (فارس)، شرق (بم، جیرفت، سیستان)، جنوب (بنادر خلیج فارس) و شمال (کرمان، یزد) بوده است (شول‌افشارزاده، ۱۳۹۵: ۱۸۸؛ شکل ۱). با فتح منطقه توسط آقا محمدخان قاجار (هدایت، ۱۳۳۹: ۲۵۳/۹)، اهمیت سیرجان هم‌زمان با رونق بندرعباس افزایش یافت. بنیان‌گذاری «سعیدآباد» در ۱۲۱۱-۱۲۱۰ ه.ق، توسط میرزا سعید کلاتر (افضلی، ۱۴۰۰: ۵۹۵) نقطه عطفی بود. وزیری (۱۳۷۶: ۲۵۸) از قرارگیری این روستا در چهارراه کرمان، فارس، بندرعباس و یزد و رونق سریع آن خبر می‌دهد. منشی کرمانی در ۱۲۶۷ ه.ق، سعیدآباد را مرکز ولایت سیرجان با بیش از ۴۰۰ خانوار، ۲۰۰-۱۵۰ مغازه، دو سه بازار و کاروانسره ۴۰ خانه اعیانی، ۴ حمام، ۳ مسجد و ۲ حسینیه معرفی کرد که تاجرانی از لار، فارس و کرمان در آن تجارت داشتند (۱۳۹۱: ۲۴۶-۲۴۵). «رساله دهات کرمان» (۱۳۷۶: ۴۱۴)، سیرجان را بزرگترین بلوک کرمان با ۴۰۰ خانه، سه حمام و یک کاروانسرا با ۶۰-۵۰ مغازه یاد کرده و گابریل (۱۳۸۱: ۲۸۳) از بازار آن نام برده است. وزیری در ۱۲۹۱ ه.ق، سعیدآباد را بهتر از سلطان‌آباد عراق و دولت‌آباد ملایر دانست که پنبه‌های آن به بندرعباس و هند صادر می‌شده و آن را «دارالملک سیرجان» خواند (۱۳۷۶: ۲۵۸-۲۶۲). سایکس (۱۳۳۶: ۳۲۱؛ ۱۳۹۱: ۶۶۵-۶۶۴) به اهمیت راهبردی آن در مسیر بندرعباس اشاره کرده و حاج‌سیاح (۲۵۳۶: ۱۶۹) از توقف‌گاه‌های «خانه‌سرخ» و «سعادت‌آباد» نام برده است.

در اواخر قاجار، اتومبیل‌رو شدن جاده‌های کرمان، سیرجان و بندرعباس (وثوقی‌رهبری، ۱۳۸۰: ۳۲۶-۳۱۹)، بر اهمیت شهر افزود. این موقعیت، هسته مرکزی شهر را پیرامون بازار شکل داد (کریمیان، پوراحمد و افضلی، ۱۳۹۸: ۶۰-۵۹). در دوره ناصری، کالاهایی چون قند، شکر، برنج، تنباکو و آبلیمو از این بازار توزیع شد و سیرجان به مرکز انبار کالاهای منطقه تبدیل گشت (باستانی‌پاریزی، ۱۳۷۱: ۴۷-۴۶). در دوره پهلوی، سعیدآباد دارای چهار خیابان، دو بازار، چهار دبستان و یک بیمارستان بود (فرهنگ جغرافیایی ایران، ۲۵۳۵: ۲۵۳). کاروانسراهای متعدد (مکی‌آباد، سعادت‌آباد، خانه‌سرخ، گلوسفته، خرگور، باغین، پاریز) گواه تردد گسترده کاروان‌هاست.

معماری مجموعه بازار

بازارهای سنتی ایران از راسته اصلی و عناصر فرعی (کاروانسرا، تیمچه، میدان، سرا) تشکیل شده‌اند (شمس، پورجعفر و اسدپور، ۱۴۰۲: ۷۶؛ قیومی بیدهندی، ۱۳۸۳: ۷). در شهرهای کوچک تنها یک راسته اصلی وجود داشت، ولی در شهرهای بزرگ، راسته‌های فرعی موازی یا عمود بر آن پدید آمدند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۰: ۶۶-۶۳). بازار اصلی هر شهر، مهم‌ترین راه ارتباطی شهر بود و فضاهای آموزشی، اداری و عمومی همچون مسجد جامع و مدرسه در کنار راسته اصلی یا با فاصله اندک ساخته می‌شدند (همان: ۹۳-۹۲). در ادامه به عناصر کالبدی بازار سیرجان پرداخته شده است.

شکل‌گیری و پراکندگی عناصر اصلی بازار سیرجان

بازار سیرجان با قدمت قاجار، در تاریخ ۱۳۸۴/۱۱/۹ به شماره ۱۳۹۵۰ ثبت ملی شد (رهی، ۱۳۸۴). در ۱۳۱۴-۱۳۱۶ ه.ش، جابری خیابان اصلی و یکی از بازارها (احتمالاً بازار نو) را ساخت (خیراندیش، ۱۳۸۴: ۲۴). بخش‌هایی در ۱۳۲۲ ه.ش. توسط استاد غلام‌عباس معماریان مرمت شد و استاد رضا محمدی نیز از جمله معماران آن بود (مختاری، ۱۴۰۵). ورودی اصلی از خیابان امام‌خیمینی به جنوب بلوار صادقی و غرب خیابان ۱۷ شهریور ختم می‌شود. این بازار شامل راسته‌های اصلی و فرعی، حجره‌ها، تیمچه‌ها، کاروانسراها، میدان‌ها و عناصر مذهبی-خدماتی است. با توجه به عناصر موجود در بازار سیرجان، فضاهای اصلی این بازار را می‌توان در چند گروه فضاهای تجاری، مذهبی، آموزشی و عام‌المنفعه جای داد که در ادامه به آنها پرداخته می‌شود.

فضاهای تجاری

فضاهای تجاری بازار شامل راسته‌ها، کاروانسراها، تیمچه‌ها و میدان‌ها هستند که هر یک براساس جایگاه خود در سلسله‌مراتب فضایی بازار، کارکرد ویژه‌ای داشته‌اند (پوراحمد، ۱۳۷۶: ۱۱۳-۱۱۲؛ ایراندوست و بهمنی، ۱۳۹۰: ۷). در ادامه به فضاهای اقتصادی-تجاری بازار سیرجان پرداخته می‌شود (شکل ۲ و ۳).

الف) راسته‌های بازار سیرجان

راسته‌ها شلوغ‌ترین بخش بازار بوده‌اند (پوراحمد، ۱۳۷۶: ۱۰۱). راسته‌های اصلی و فرعی بازار سیرجان عبارت‌اند از:

۱. بازار کهنه: با سردری بلند، جهت شرقی-غربی، شمال کاروانسرای آقاابراهیم و بازار جُرو، اکنون محل فروش خشکبار و ادویه است (شکل‌های ۳ و ۴).

۲. بازار نو (بازاری): موازی با راسته کهنه، ساخته شده در دوره پهلوی و به دلیل موازی بودن با راسته کهنه، مجموعه را به «بازار دوقلو» معروف کرده است. قدمت آن براساس مصالح و نوع معماری، حدود ۸۰ تا ۱۰۰ سال برآورد می‌شود (شکل‌های ۳ و ۵).
۳. بازار جَرو: پایین‌تر از بازار اصلی (قیصریه‌ی^۱ بازار) بوده و به دلیل موقعیت قرارگیری، «جَرو^۲» نامیده شده که جهت آن شرقی-غربی و بین راسته کهنه و کاروانسرای آقاابراهیم واقع شده است (شکل‌های ۳ و ۶). با توجه به نوع طاق (شاخ‌بزی‌تند) و کوچکی ورودی، به نظر می‌رسد از جمله قدیمی‌ترین قسمت‌های بازار باشد. طبق گفته بازاریان در ۴۰ تا ۵۰ سال پیش، اکثر مغازه‌ها به شغل ملکی‌دوزی^۳ مشغول بوده، ولی اکنون، بیشتر مغازه‌های آن پارچه‌فروشی است (شکل ۷).
۴. بازار مسگری: در امتداد راسته‌های جَرو، کهنه و نو با جهت شمالی-جنوبی که در گذشته صرفاً به مسگری اختصاص داشت، اما اکنون تنها دو مغازه مسگری در آن باقی مانده است. معماری آن با طاق‌های هلالی و تیزه‌دار، نشان از ساخت متأخرتر نسبت به راسته‌های کهنه و جَرو دارد (شکل‌های ۳ و ۸).
۵. بازار کلاه‌مال‌ها: راسته‌ای کوچک و باریک در سمت چپ بازار کهنه که در گذشته به ساخت کلاه‌های بی‌لبه و رنگرزی اختصاص داشت (خیراندیش، ۱۳۸۴: ۲۰۹) (شکل‌های ۳ و ۹).
۶. بازار یهودی‌ها (عباس دارابی): از طریق راهرویی به بازار جَرو متصل می‌شود و به نام‌های جهودا، بازار کاشی‌گرها و بازار رحیمی شناخته شده است (مختاری، ۱۴۰۵) (شکل ۳).
۷. بازار علاف‌ها^۴: راسته‌ای نسبتاً باریک و طویل در جنوب میدان نخودبریزی که سطح آن نیم متر بلندتر از میدان است که در گذشته دارای مغازه‌های شیوه‌کشی^۵ بود و اکنون به بازار قاووت‌فروشی مشهور است (شکل‌های ۳ و ۱۰).

۱. در بازارهای قدیمی، قیصریه به عنوان راسته بازاری که حاوی کالاهای گران قیمت و با ارزش بوده است و معمولاً در امن‌ترین قسمت بازار و مراکز اقتصادی ساخته می‌شده است.

۲. جَرو در گویش محلی سیرجان به جایی گفته می‌شود که سطح آن پایین‌تر از قسمت‌های دیگر است و به همین دلیل جَرو نامیده شده است.

۳. ملکی: نوعی کفش که رویه آن دستباف بود و نخ آن پنبه‌ای و گاهی ابریشمی و کف کفش ملکی (شیوه) بود. چندین دکان در بازار سیرجان به کار شیوه‌کشی مشغول بودند (خیراندیش، ۱۳۸۴: ۱۲۱).

۴. علاف در فرهنگ معین، به علوفه‌فروشی و برنج‌فروشی گفته شده و در جای دیگر آمده است که علاف به کسی گویند که در قبال گرفتن گندم به مردم آرد تحویل می‌دهد.

۵. شیوه: پارچه‌های کهنه را به صورت نوار در آورده و قطعه قطعه کرده، روی هم می‌دوزند و برای کف کفش‌های گیوه و ملکی از آن استفاده می‌کنند و دارای مقاومت و دوام زیادی بوده است (خیراندیش، ۱۳۸۴: ۲۱۰).

۸. بازار آهنگری: راسته‌ای کوچک و غیرمستقیم که رابط دو میدان نخودبریزی و شیوه‌کشی بوده و اکنون به میوه‌فروشی اختصاص یافته است (شکل‌های ۳ و ۱۱).
درمجموع تنوع صنفی راسته‌ها نشانگر تخصص‌یافتگی اقتصادی گذشته و تغییر مشاغل در دوره معاصر است.

ب) میدان‌ها

بازار سیرجان دارای دو میدان اصلی است:

۱. میدان کوزه‌گری (شیوه‌کشی): میدانی مستطیلی‌شکل در غرب مجموعه که یکی از ورودی‌های اصلی بازار است (شکل‌های ۳ و ۱۲). از طریق راهرو تنگ و پیچ‌داری به میدان نخودبریزی راه می‌یابد که در گذشته راسته بازار آهنگری بوده است. در گذشته، محل فروش کوزه و بافته‌های پنبه‌ای بوده است، ولی اکنون تغییر کاربری یافته است.
۲. میدان نخودبریزی (خرمافروش‌ها): میدانی کوچک و بدون سقف در جنوب‌غربی بازار که محل اتصال آن به محله‌های مسکونی بوده است (شکل‌های ۳ و ۱۳). وجود ورودی کاروانسرا در غرب آن و نزدیکی به کوچه محله، نشان از کاربرد بارانداز کالا دارد که اکنون به خرمافروشی مشهور است.

ج) کاروانسراها و تیمچه‌ها

- کاروانسراهای درون شهری جزو عناصر مهم مجموعه بازار بوده‌اند. وثوقی‌رهبری (۱۳۷۲: ۲۱۵) از هفت کاروانسرای آقاابراهیم، لاری‌ها، حاج تُخشید، سید ابوالحسن نبوی، سرهنگی و کاروانسرای نظام نام می‌برد، اما کاروانسراهایی که اکنون در بازار باقی مانده‌اند، عبارت‌اند از:
۱. کاروانسرای موحدی: در ضلع غربی میدان نخودبریزی قرار دارد که در اواسط دوره قاجار و پیش از کاروانسرای آقاابراهیم ساخته شده است. بنایی نسبتاً بزرگ بوده که ابعادی در حدود ۵۰×۶۰ متر داشته است. یکی از درهای ورودی این کاروانسرا از سمت میدان نخودبریزی، به مجموعه بازار راه داشته است. امروزه به جز سردر چیزی از این کاروانسرا باقی نمانده است (شکل‌های ۳ و ۱۴).
 ۲. کاروانسرای آقاابراهیم: در تاریخ ۱۳۸۱/۱۰/۱۰ به شماره ۶۷۷۰ در فهرست آثار ملی ثبت شده است (نصرآبادی، ۱۳۸۴)، مهم‌ترین و سالم‌ترین کاروانسرای درون‌شهری سیرجان است (شکل ۳). براساس گفته‌های تجار دو دانگ آن وقفی و بقیه خصوصی است و در ایام اربعین، مراسم مذهبی در آن برگزار می‌شود (خیراندیش، ۱۳۸۴: ۷۷). ابعاد آن ۷۰×۵۰ متر و یک‌طبقه با دو ورودی از شمال (به راسته‌ی جُرو) و جنوب (به تیمچه‌ی تُخشید) دارد (شول‌افشارزاده، ۱۳۹۵: ۸۷). حیاط

مرکزی آن ۲۵×۱۵ متر و حجره‌ها از طریق رواقی به حیاط راه داشته‌اند. از راسته بازار جرو، با گذر از یک شیب نسبتاً ملایم، به هشتی کاروانسرا راه می‌یابد که ورودی شمالی بناست و از این طریق، رفت‌وآمد به بازار انجام می‌شده است (افضلی، ۱۳۹۸: ۲۲۴) (شکل ۱۵، ۱۶ و ۱۷). کتیبه سنگی هشتی، مربوط به دوره مظفرالدین‌شاه (۱۳۲۲ ه.ق) است و از بخشوده شدن مالیات‌های سنگین (قپانداری، سیورساتی، دلالی، راهداری) به مردم سیرجان خبر می‌دهد (فرهنگ آبادی‌های کرمان، ۱۳۸۲: ۲۰؛ وثوقی‌رهبری، ۱۳۷۲: ۱۴۹). این کتیبه، نشان از اهمیت تجاری شهر و فشار مالیاتی بر بازرگانان دارد. برخلاف نظر نصرآبادی، حاتمی و شول‌افشارزاده (نصرآبادی، ۱۳۸۴؛ شول‌افشارزاده، ۱۳۹۵: ۹۲؛ حاتمی، ۱۳۸۳: ۱۲۸/۴) که آن را صفوی با مرمت قاجار دانسته‌اند، با توجه به بنیان‌گذاری سیرجان در ۱۲۱۰ ه.ق و معماری قاجاری، این بنا متعلق به دوره قاجار است (افضلی، ۱۳۹۸: ۲۲۶). بنابراین با توجه به موقعیت فضایی و ساختار داخلی آن و همچنین براساس گفته‌های تجار با سابقه بازار سیرجان، این بنا کانون عمده تمرکز تجار و بازرگانان شهر به حساب می‌آمده که کالاهایی که سفارش این تجار بوده و از شهرهای مختلف همچون تهران، یزد، بندرعباس و از کشورهای هند و انگلیس از طریق خلیج فارس می‌آمده، به این مکان آورده و در اختیار تجار قرار می‌گرفت و آنها نیز به خرید و فروش کالاها به صورت عمده مبادرت می‌ورزیدند. تجار بزرگ شهر سیرجان در این مکان حجره داشتند که البته چگونگی ساختار اجتماعی و سازمان فضایی شهر در دوره قاجار و نقش این تجار در این دوره بسیار حائز اهمیت است (همان). از این‌رو، کاروانسرای آقابراهیم را می‌توان واسطه فضایی میان شبکه تجارت برون‌شهری و نظام توزیع درون‌شهری بازار دانست.

۳. کاروانسرای لاری‌ها: کاروانسرای لاری در اواسط دوره قاجار و پیش از کاروانسرای آقابراهیم، توسط خواجه محمد لاری در قسمت جنوبی کاروانسرای آقابراهیم ساخته شد. با توجه به حمل کالاها در آن زمان توسط کاروان‌های شتر در قسمتی از آن، شترخانی نیز ساخته شده بود که اکنون تعدادی مغازه پسته‌فروشی و صنایع دستی جای آن را گرفته است (مختاری، ۱۴۰۵).
۴. تیمچه^۱ حاج تُخشید^۲: تیمچه حاج تُخشید در کنار کاروانسرای آقابراهیم قرار گرفته است. مغازه‌های اطراف این کاروانسرا و طبقه بالای آن، وقف مدرسه علمیه‌ی حاج غلامرضا تُخشید است (وثوقی‌رهبری، ۱۳۷۲: ۱۷۳). با توجه به موقعیت این تیمچه که از یک طرف به کوچه و از

۱. تیم یا تیمچه به معنی کاروانسرای کوچک، با کالبدی سرپوشیده، فضای مناسبی برای عرضه‌ی کالا، به‌ویژه کالاهای گران‌قیمت، بوده است. به همین دلیل، فضای تیمچه‌ها از نظر اقتصادی گران‌تر از کاروانسراها بوده است (سلطان‌زاده، ۱۳۸۰: ۸۷-۸۶).

۲. طبق گفته آقای مختاری نام درست تُخشید بوده است.

طرف دیگر به بازار راه دارد، این فضا همانند کاروانسرای آقاابراهیم، محلی برای تخلیه کالاهای وارداتی از شهرهای همجوار و توزیع آن در قسمت‌های مختلف بازار بوده است (شکل ۳ و ۱۸).
۵. تیمچه حاج سرهنگی: این تیمچه، روبروی تیمچه حاج تخشید قرار داشته که در حال حاضر هیچ اثری از آن باقی نمانده است (شکل ۳).

فضاهای مذهبی

هم‌نشینی مادیات و معنویات در بازارهای ایران، از طریق وجود مساجد و مدارس در دل بازار تجلی یافته است (بحریه، طوفان و اکبری‌نامدار، ۱۳۹۹: ۱۲). مسجد جامع و بازار، دو عنصری که با تعامل متقابل در مرکز شهر قرار می‌گرفتند. معمولاً بنای مسجد جامع در محل مناسبی کنار شاهراه اصلی شهر و یا در محل برخورد شاهراه‌های اصلی دولتی جا داشت و در سوی دیگر آن بازارها قرار داشتند (پوراحمد، ۱۳۷۶: ۱۲۲). در بازارها به جز مسجد جامع، چندین مسجد کوچک و بزرگ دیگر نیز بود که به راسته اصلی یا راسته‌های فرعی متصل بودند (همان: ۱۰۱).

در محدوده بازار سیرجان، سه مسجد وجود دارد:

۱. مسجد جامع اعظم (مسجد حاج ملاحسین‌خان): این مسجد وقفی در بخش شمالی بازار مسگری قرار دارد (ووثوقی رهبری، ۱۳۷۲: ۱۶۹؛ خیراندیش، ۱۳۸۴: ۸۷). شبستانی ستون‌دار با ابعاد ۲۶×۲۱ متر و سه در چوبی جناغی دارد. سردر این مسجد با کاشی‌های مربعی همراه با تزیینات اسلیمی و ختایی که دارای رگه‌هایی از رنگ زرد در کنار رنگ‌های لاجوردی و سفید است، تزیین شده است که نوع کاشی‌ها به وضوح نشان از تعلق آنها به دوره قاجار دارد (شکل ۳ و ۱۹).
۲. مسجد کلاه‌مال‌ها (مسجد امام جعفر صادق): مسجدی کوچک در اولین راسته بازار کهنه که وجه تسمیه این مسجد از راسته بازار کلاه‌مال‌ها گرفته شده است (شکل ۳ و ۹).
۳. مسجد سبز علی: روبروی سردر اصلی بازار و در خیابان امام‌خمینی، مسجد سبز علی سابق و جامع امروز قرار دارد. این مسجد روبه‌روی بازار نو، در کوچه باریکی قرار داشت. مسجدی محقر دارای چند ساختمان گنبدی قدیمی که پیش‌نماز این مسجد، شیخ علی مفیدی بود (خیراندیش، ۱۳۸۴: ۸۸) و طبق این گفته، مشخص می‌شود که این مسجد تغییرات زیادی داشته و بنای کنونی آن جدید است.

فضاهای آموزشی

اغلب مدارس بزرگ در امتداد یا در جوار بدنه بازار و راسته‌های اصلی شهر احداث می‌شدند (پوراحمد، ۱۳۷۶: ۱۲۴). از جمله بناها و عناصر مجموعه بازار سیرجان، فضاهای آموزشی هستند که می‌توان از مدرسه بدر نام برد:

۱. مدرسه بدر: اولین مدرسه سیرجان (۱۲۹۵ ه.ش) در محله ناریج قلعه و در انتهای شمالی راسته بازار مسگری و دیواره دیوار مسجد اعظم ساخته شد (وثوقی‌رهبری، ۱۳۷۲: ۱-۲). این بنا دارای سردری بلند و دو حیاط بود (خیراندیش، ۱۳۸۴: ۴۲-۴۱)، اما اکنون اثری از آن باقی نمانده و مدرسه جدیدی به جای آن ساخته شده است.

فضاهای خدماتی و عام‌المنفعه

۱. آب انبار بازار (راسته بازار کوچک رضا): به گفته بازاریان، در چند دهه پیش به جای راسته بازار کوچک رضا، آب‌انباری وجود داشته که کاملاً تخریب شده است (شکل ۳).
۲. حمام عمومی: حاج غلامحسین‌خان یکی از بازاریان سیرجان حمامی ساخته بود که در مقابل بازار و جنوب مسجد حاج سبزی قرار داشت. این حمام که در زیرزمین قرار داشت، پس از لوله‌کشی آب و ساخت حمام‌های خصوصی، متروکه شد و امروز تبدیل به مغازه و پارکینگ عمومی شده است (مختاری، ۱۴۰۵).

ورودی‌های مجموعه بازار

این بازار حداقل ده ورودی اصلی و فرعی دارد. دو ورودی اصلی از خیابان امام خمینی، یک ورودی به بازار جرو، یک ورودی از خیابان ۱۷ شهریور و ورودی شمالی از سمت مسجد اعظم، از مهم‌ترین آنها هستند (شکل ۳، ۴، ۵، ۶، ۷). مجموعه بازار سیرجان شامل ۲۱ عنصر کالبدی شناسایی شده است که در جدول ۱ به تفکیک نام بنا، دوره ساخت، کاربری فعلی و وضعیت حفاظت و مالکیت ارائه شده است (جدول ۱).

جدول ۱: عناصر کالبدی مجموعه بازار سیرجان (سعیدآباد)

ردیف	نام بنا	دوره ساخت	کاربری فعلی	وضعیت حفاظت	مالکیت
۱	راسته‌ی کهنه	قاجار	خشکیار و ادویه‌فروشی	نسبتاً سالم (یا تغییرات جزئی)	خصوصی
۲	راسته‌ی نو (بازاری)	پهلوی	کیف‌و‌کفش و پارچه‌فروشی	سالم	خصوصی
۳	راسته‌ی جُرو	قاجار	پارچه‌فروشی	تخریب نسبی (طاق‌ها آسیب دیده)	خصوصی
۴	راسته‌ی مسگری	اواخر قاجار - اوایل پهلوی	مختلط (پارچه، طلا، شیرینی و...)	تغییر کاربری (تنها ۲ مغازه مسگری باقی مانده)	خصوصی
۵	راسته‌ی کلاک‌ها	قاجار	تغییر کاربری	کامل	خصوصی
۶	راسته‌ی یهودی‌ها	قاجار	خرازی و پلاستیک‌فروشی	تغییر کاربری (کاهش فعالیت)	خصوصی
۷	راسته‌ی عاف‌ها	قاجار	قاوچ‌فروشی	تغییر کاربری	خصوصی
۸	راسته‌ی آهن‌گری	قاجار	میوه‌فروشی	تغییر کاربری کامل	خصوصی
۹	میدان گوزه‌گری	قاجار	فضای یاز / ورودی بازار	تغییر کاربری (تخریب بخش‌هایی از پناهای اطراف)	عمومی
۱۰	میدان تخریب‌ریزی	قاجار	خرما‌فروشی و یقالی	تغییر کاربری (پارانداز سابق)	عمومی
۱۱	کاروانسرای موحدی	اواسط قاجار	مخروبه (تنها دیوار و سردر باقی)	تخریب شدید	وقف
۱۲	کاروانسرای آقا‌ایراهیم	قاجار (۱۲۱۰ ه.ق)	کاروانسرا / مراسم مذهبی	سالم (یا مرمت‌های دوره‌ی قاجار)	وقف (۲ دانگ) و خصوصی (بقیه)
۱۳	کاروانسرای لاری‌ها	اواسط قاجار	پسته‌فروشی و صنایع دستی	تغییر کاربری کامل	خصوصی
۱۴	تیمچه‌ی حاج تخرید	قاجار	انبار و توزیع کالا	نسبتاً سالم (تغییر کاربری جزئی)	وقف (مدرسه‌ی علمیه)
۱۵	تیمچه‌ی حاج اسوهنگی	قاجار	تخریب کامل (اثری باقی نمانده)	تخریب	نامشخص
۱۶	مسجد جامع اعظم	قاجار	مسجد جامع شهر	سالم	وقف (امام حسین (ع))
۱۷	مسجد کاندل‌ها	قاجار	مسجد محله‌ای	سالم (یا تغییرات جزئی)	وقف
۱۸	مسجد سبز علی	قاجار (بنای اولیه)	در دهه‌های اخیر ساخته شده	پازسازی کامل (بنای جدید)	وقف
۱۹	مدرسه‌ی پدر	۱۲۹۵ ه.ش (پهلوی)	تخریب کامل	(مدرسه‌ی جدید جایگزین)	وقف
۲۰	آب‌انبار	قاجار	تخریب و ساخت رسته‌ی کوچک رضا	تخریب کامل	نامشخص
۲۱	حمام عمومی	قاجار	مغازه و پارکینگ عمومی	تغییر کاربری کامل	عمومی

نقش نهاد وقف در شکل‌گیری برخی بناهای مجموعه بازار سیرجان

نهاد وقف در شکل‌گیری و تداوم حیات فضاهای شهری، از کوچک‌ترین عناصر (مساجد، آب‌انبارها) تا بزرگ‌ترین مجموعه‌ها (بازارها و کاروانسراها)، نقشی اساسی داشته است (کریمیان و مهدی‌زاده، ۱۳۹۳: ۵۱؛ شهبابی، ۱۳۸۳: ۹۷). از طرفی دیگر، وقف نه تنها باعث ساخت بسیاری از فضاها و عناصر بارزش شهرها بوده، بلکه پیوند معنوی موقوفات با امور دینی و مذهبی، سبب ماندگاری و پایداری فضاهای شهری در طول زمان شده است (زارعی و حیدری‌باباکمال، ۱۳۹۸: ۱۷۴). همچنین طبق اصول نظام موقوفات، بسیاری از فضاها و عناصر شهری از طریق درآمدی که بر آنها وقف شده‌اند، خود را محافظت و مرمت کرده و در نهایت معمور باقی مانده‌اند (Blunt, 1966: 101). در دوره قاجار، بیشترین نوع مصارف عواید موقوفات، مذهبی بود و به اجرای مراسم مذهبی، مانند عزاداری بها داده می‌شد و بیش از ۷۰ درصد وقف‌نامه‌ها برای عزاداری‌های مذهبی، به‌ویژه امام حسین (ع) اختصاص می‌یافت و مردم برای مراسم مذهبی اهمیت زیادی قائل بودند (ریاحی‌سامانی، ۱۳۸۷: ۴۰۷). بنابراین وقف نهادی مذهبی، اجتماعی و اقتصادی مهمی است که در شکل‌گیری برخی فضاها در مجموعه بازار سیرجان مؤثر بوده است. بانی سعیدآباد، میرزا حاج سعید کلانتر، در سال ۱۲۲۷ ه.ق، بسیاری از املاک خود را وقف کرد که این موقوفات جزو بهترین زمین‌ها و

املاک سیرجان است. امروزه هزاران نفر بر روی اراضی موقوفه در اطراف سیرجان خانه ساخته‌اند (وثوقی‌رهبری، ۱۳۸۰: ۱۱۷-۱۱۹). از جمله بناهای وقفی مجموعه بازار سیرجان می‌توان به دو دانگ کاروانسرای آقاابراهیم، تیمچه حاج‌تُخشید، مسجد جامع (مسجد اعظم) و تعدادی از حجره‌های بازار سیرجان اشاره کرد که همه وقف امام حسین (ع) هستند.

تحلیل و ارزیابی مجموعه بازار سیرجان

بازار در شهرهای سنتی ایران، نه یک پدیده صرفاً اقتصادی، بلکه مجموعه‌ای چندعملکردی و اجتماعی است که ریخت شهر را تحت تأثیر قرار می‌دهد (سلطان‌زاده، ۱۳۸۰). بازار سیرجان نیز به مثابه نمونه‌ای از این الگو، از زمان پیدایش دستخوش دگرگونی‌هایی شده است. در این بخش، عوامل مؤثر بر تحولات، عناصر کالبدی و آسیب‌شناسی وضع موجود ارزیابی می‌شود.

عوامل جغرافیایی - اقتصادی به مثابه مهم‌ترین عامل شکل‌گیری بازار

موقعیت راهبردی سیرجان بر سر شاهراه‌های ارتباطی خلیج فارس به مرکز و شرق ایران (افضلی، ۱۳۹۸) مهم‌ترین عامل شتاب‌دهنده به شکل‌گیری و تداوم حیات بازار بوده است. براساس مدل «مکان مرکزی» کریستالر (Christaller, 1933)، سیرجان به دلیل قرارگیری در تقاطع مسیرهای تجاری درون منطقه‌ای و برون منطقه‌ای، به عنوان مرکزی در سطح دوم (مرکز ولایت)، کارکردهای توزیع و مبادله را بر عهده گرفت. بازار نیز به عنوان هسته فضایی این کارکردها، در امتداد محورهای اصلی ارتباطی گسترش یافت. داده‌های میدانی نشان می‌دهد که محور شرقی-غربی (بازار کهنه و نو) و محور شمالی-جنوبی (بازار مسگری و علاف‌ها) دقیقاً بر مسیرهای تاریخی تردد کاروان‌ها منطبق است؛ این انطباق گواه علیت متقابل میان شبکه‌ی راه‌ها و سازمان فضایی بازار است. برخلاف نگاه خطی که بازار را تنها معلول راه‌ها می‌داند، شواهد نشان می‌دهد که بازار نیز به عنوان «مقصد» و «مبدأ» مبادلات، در بازتولید مسیرهای ارتباطی نقش فعالی داشته است. انتخاب مکان مناسب و پیوستگی این مجموعه با بخش‌های مختلف شهر، به یکپارچگی و وحدت‌بخشی سازمان فضایی شهر انجامید و بازار حلقه اتصال مسیرهای ارتباطی و دیگر عناصر شهری بود.

گاه‌نگاری تحولات مجموعه بازار

منابع مکتوب درباره تاریخ دقیق بنا اندک‌اند، اما شواهد باستان‌شناختی و کتیبه‌ای امکان بازسازی گاه‌نگاری نسبی را فراهم می‌کنند. قدمت ۲۰۰ ساله برآوردشده براساس سنگ قبر شیخ عبدالحسین لِحسائی (اواسط

دوره‌ی قاجار) با سند وکیل‌الملک (۱۲۸۶ ق) همخوانی دارد (رهی، ۱۳۸۴: ۴-۵). پس از بنیان‌گذاری سعیدآباد توسط سعید خان کلانتر، سیرجان رونق گرفت و به مرکز ولایت سیرجان تبدیل شد و بازار به عنوان قلب شهر توسعه یافت (افضلی، ۱۴۰۰)، براساس گزارش‌های وزیری (۱۳۷۶) و منشی‌کرمانی (۱۳۹۱)، هسته اولیه در دوره قاجار پایه‌گذاری شد و در دوره پهلوی، راسته‌ها و بناهایی به آن افزوده گشت. موازی بودن راسته کهنه با راسته نو (ساخته‌ی دوره پهلوی) سبب نام‌گذاری «بازار دوقلو» شده است. نه یک تاریخ واحد، بلکه دوره‌های متعدد در کالبد بازار قابل تشخیص است: دوره قاجار (هسته‌ی اولیه: بازار کهنه، بازار جرو و کاروانسرای آقاابراهیم)، دوره پهلوی، (گسترش راسته بازار نو) و دوره معاصر که الحاقات ناهمگون و تغییر چهره مغازه‌ها و مجموعه بازار را به همراه داشته است. این دوره‌بندی نشان می‌دهد بازار سیرجان الگویی پویا و چنددوره‌ای دارد، اما فقدان طرح حفاظت یکپارچه موجب شده تحولات معاصر (به‌ویژه ساخت‌وسازهای اخیر) به بافت اصیل آن آسیب بزنند.

ارزیابی عناصر کالبدی مجموعه بازار

یکی از مهم‌ترین دستاوردهای این پژوهش، شناسایی ساختار شطرنجی بازار سیرجان است. در اغلب بازارهای ایرانی ساختار خطی یا شبکه‌ای ساده رایج است (حبیبی، ۱۳۷۵)، اما بازار سیرجان با داشتن دو راسته اصلی عمود بر هم (شرقی-غربی و شمالی-جنوبی) و چندین میان‌گذر، الگوی شطرنجی ناقص را پدید آورده است. این الگو صرفاً ویژگی هندسی نیست، بلکه با ایجاد دسترسی‌های متقاطع، پاسخ‌گوی جریان کالا، مشتری و فعالیت‌های صنفی بوده است. هر نقطه از بازار به آسانی از نقاط دیگر قابل دسترسی است. راسته اصلی بیشترین تراکم عبور و مرور را دارد و عناصر مذهبی و آموزشی در کنار مجموعه ساخته شده‌اند. فضاهای اصلی شامل فضاهای تجاری (راسته‌های کهنه، نو و جرو (قیصریه)، مسگرها، عباس دارابی، رحیمی و علافا، کاروانسرای آقاابراهیم و کاروانسرای مخروبه غرب میدان خرمافروش‌ها، تیمچه‌های صدر، حاج‌تُخشید و حاج‌سرهنگی، میدان‌های نخودبریزی و کوزه‌گری)، فضاهای مذهبی (مساجد اعظم، کلاهدمال‌ها و سبز علی)، آموزشی (مدرسه بدر) و خدماتی (آب‌انبار و حمام) هستند. افزون بر بخش‌های تخریب‌شده فاقد اطلاعات، وجود کاروانسرا، تیمچه و میدان‌ها، کاربری تجاری بازار را نمایان می‌کند. این بازار دارای ورودی‌های اصلی و فرعی زیادی است (جدول ۱). مصالح عمدتاً گل، خشت و آجر است؛ سقف‌ها طاق‌وگنبدی با کاهگل و برخی سفیدکاری گچی دارند. تزیینات ساده است؛ پنجره‌هایی از آجر و خشت در سقف تعبیه شده‌اند که علاوه بر زیبایی، نور فضای داخلی را تأمین می‌کنند.

ارزیابی نقش بازار در سازمان فضایی شهر و در ارتباط با راه‌ها، محلات و عناصر شهری

بازار سیرجان نه تنها یک هسته اقتصادی، بلکه عامل اصلی سازمان‌دهی فضایی شهر از دوره قاجار تا معاصر بوده است.

الف) بازار به عنوان ستون فقرات سازمان فضایی شهر

در شهرهای ایرانی-اسلامی، بازار معمولاً در مرکزیت هندسی و عملکردی شهر قرار داشت و محور اتصال محله‌ها بود (سلطان‌زاده، ۱۳۸۰: ۹۳-۹۲). در سیرجان، موقعیت مرکزی بازار در هسته اولیه (سعیدآباد) باعث شد محلات مسکونی در اطراف آن و امتداد راسته‌های اصلی شکل بگیرند. براساس گزارش منشی کرمانی (۱۳۹۱: ۲۴۶-۲۴۵)، هسته اولیه شهر در اواسط دوره قاجار حول راسته‌ها و کاروانسراها سازمان یافت. راسته‌های اصلی (کهنه، نو، جرو، مسگری) نه فقط مسیرهای تجاری، بلکه شریان‌های اصلی شهر برای اتصال محله‌های شرقی، غربی، شمالی و جنوبی بودند.

ب) انطباق بازار با شبکه راه‌های برون‌شهری و درون‌شهری

بررسی‌های میدانی و تطبیق با منابع تاریخی نشان می‌دهد که سازمان فضایی بازار تابعی مستقیم از شبکه راه‌های منطقه‌ای بوده است. محور شرقی-غربی (شامل راسته‌های کهنه و نو) بر مسیر تاریخی کاروان‌روی بندرعباس به کرمان و یزد منطبق است. این مسیر، مهم‌ترین شاهراه تجاری جنوب شرق ایران در دوره قاجار بود که از طریق آن کالاهایی همچون قند، شکر، برنج، تنباکو و آبلیمو توزیع می‌شد (باستانی‌پاریزی، ۱۳۷۱: ۴۶-۴۷). محور شمالی-جنوبی (راسته‌های مسگری و علاف‌ها) به راه‌های ارتباطی فارس و بم متصل می‌شده است. این انطباق نشان می‌دهد سازمان فضایی بازار تابع شبکه راه‌های برون‌شهری بوده و خود نیز به عنوان گره توزیع، بر بازتولید و تثبیت این مسیرها تأثیر گذاشته است (افضلی، ۱۳۹۸: ۲۹۵-۲۹۷). قرارگیری کاروانسراها (آقابراهیم، لاری‌ها، موحدی، و تیمچه‌های حاج تُخشید و سرهنگی) در امتداد همین محورها، نشان از سازمان‌یابی براساس جریان‌های تجاری دارد؛ به گونه‌ای که هر کاروانسرا در نقطه‌ای کلیدی از مسیر ورود و خروج کالا قرار گرفته است (شول‌افشارزاده، ۱۳۹۵: ۱۹۰-۱۸۸).

ج) ارتباط بازار با محلات مسکونی: الگوی دسترسی و همجواری

تحلیل فضایی محلات قدیمی سیرجان (مانند محله‌ی نارنج‌قلعه، میدان کهنه و...) نشان می‌دهد دسترسی به بازار اصلی‌ترین معیار مکان‌گزینی محلات بوده است. کوچه‌های فرعی از محلات به راسته‌های بازار منتهی می‌شدند که الگوی «دسترسی سلسله‌مراتبی» (فضای عمومی به نیمه‌خصوصی و خصوصی) را تحقق می‌بخشیدند. حداقل ۱۰ ورودی اصلی و فرعی، محلات مسکونی را به مجموعه بازار متصل می‌کرده است

که نشان از پیوستگی فضایی بین بخش‌های مختلف شهر دارد. میدان‌های بازار (نخودبریزی و کوزه‌گری) به عنوان فضاهای مکث و تبادل بین محله و بازار، نقش ایستگاه‌های توزیع محلی را داشتند و محل تجمع ساکنان محلات برای تبادل اخبار و انجام معاملات کوچک بوده‌اند (خیراندیش، ۱۳۸۴: ۲۱۰-۲۰۹).

د) هم‌نشینی کارکردهای مذهبی، آموزشی و خدماتی با بازار

عناصر کلیدی شهر عمدتاً در همجواری با بازار یا در امتداد راسته‌هایی ساخته شده‌اند که بازتاب الگوی شهرسازی ایرانی-اسلامی است که در آن «مادیات و معنویات» در کنار یکدیگر قرار می‌گرفتند (بحریه، طوفان و اکبری‌نامدار، ۱۳۹۹). مسجد جامع اعظم در انتهای راسته مسگری و مجاور مدرسه بدر قرار دارد. قرارگیری مسجد در این نقطه، نشان از نقش بازار در سازمان‌دهی فضای مذهبی شهر دارد. مدرسه بدر (اولین مدرسه سیرجان)، در مجاورت مسجد اعظم ساخته شد تا پیوند علم و تجارت را در فضای شهری تثبیت کند (خیراندیش، ۱۳۸۴: ۴۲-۴۱). این الگو با شهرهای سنتی ایران همخوانی دارد که در آن مدارس علمیه در کنار بازارها ساخته می‌شدند تا طلاب از نزدیک با مسائل اقتصادی و اجتماعی جامعه آشنا شوند (پوراحمد، ۱۳۷۶: ۱۲۴). حمام عمومی و آب‌انبار در نزدیکی ورودی‌ها، تأمین نیازهای روزمره در نظامی یکپارچه و همچنین فضاهای همگانی برای تعاملات اجتماعی بودند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۰: ۲۳۲-۲۳۰).

ه) تحولات سازمان فضایی در دوره معاصر و چندقطبی شدن شهر

در دهه‌های اخیر، با احداث خیابان‌های جدید (بلوار صادقی، ۱۷ شهریور، امام‌خمینی) و مراکز خرید مدرن، سازمان فضایی شهر از تک‌قطبی به چندقطبی گرایش یافته است. این تحول، تأثیرات قابل‌توجهی بر نقش بازار در سازمان فضایی شهر داشته است. با وجود فرسودگی کالبدی، داده‌های میدانی نشان می‌دهد در ساعات اوج خرید، تراکم عابران در راسته‌های اصلی بسیار زیاد است که مؤید تاب‌آوری عملکردی بازار است؛ یعنی به‌رغم تخریب‌های کالبدی که داشته، کارکرد اقتصادی-اجتماعی آن هنوز پابرجاست. با این حال، سازمان فضایی شهر سیرجان در دهه‌های اخیر شاهد پیدایش مراکز خرید مدرن و خیابان‌های تجاری جدید بوده که الگوی فضایی تک‌قطبی سنتی را به سمت چندقطبی شدن سوق داده است. تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که سهم بازار تاریخی از کل فعالیت‌های خرده‌فروشی شهر اگر چه تا حدودی در سال‌های اخیر کاهش یافته است (برآورد براساس مشاهدات میدانی و مصاحبه با کسبه). در ارزیابی نهایی، بازار سیرجان همچنان هسته تاریخی و هویتی شهر باقی مانده، اما هسته اصلی اقتصادی دیگر نیست.

(و) مدل مفهومی سازمان فضایی بازار و شهر سیرجان

براساس یافته‌ها، مدل مفهومی زیر برای سازمان فضایی بازار و شهر سیرجان ترسیم می‌شود: شبکه راه‌های برون‌شهری (بندرعباس-کرمان-یزد-فارس-بم) ← ورودی‌های بازار (حداقل ۱۰ ورودی اصلی و فرعی) ← راسته‌های اصلی (محور شرقی-غربی و شمالی-جنوبی به عنوان شریان‌های تجاری - ارتباطی) ← میدان‌ها و کاروانسراها (به‌عنوان گره‌های تبادل و بارانداز) ← کوچه‌های فرعی (منتهی به محلات مسکونی با الگوی دسترسی سلسله‌مراتبی) ← عناصر مذهبی و آموزشی (مساجد و مدارس به عنوان لایه‌های معنایی و هویتی) ← خدمات عمومی (حمام، آب‌انبار، میدان‌های محلی برای تأمین نیازهای روزمره). این مدل نشان می‌دهد بازار نه مجموعه‌ای مجزا، بلکه عضو ارگانیک و محوری بدنه شهر بوده و هر تغییری در آن بر کل سیستم فضایی تأثیر می‌گذاشته است. سازمان فضایی شهر سیرجان، تابعی از ساختار بازار بوده و بازار به عنوان «عامل نظم‌دهنده» به فضاهای مسکونی، مذهبی، آموزشی و خدماتی عمل کرده است. این یافته، با پژوهش‌های مشابه در بازار کرمان (پوراحمد، ۱۳۷۶) و تبریز (اسمعیلی‌سنگری و عمرانی، ۱۳۸۷) همخوانی دارد.

ارزیابی نقش وقف در کارکردهای اجتماعی و مذهبی بازار سیرجان

یکی از یافته‌های مهم این پژوهش، شناسایی نقش بنیادین نهاد وقف در تداوم حیات اجتماعی و مذهبی مجموعه بازار سیرجان است. وقف فراتر از یک سازوکار اقتصادی-مالکی، عاملی برای انسجام اجتماعی، هویت‌بخشی مذهبی و پایداری فضایی بوده و شبکه‌ای از روابط اجتماعی را میان واقفان (تجار و بزرگان)، متولیان، کسبه و مردم عادی ایجاد کرده بود. بناهایی مانند کاروانسرای آقاابراهیم، تیمچه حاج توشید و مسجد اعظم، نه فقط فضاهای اقتصادی یا عبادی، بلکه محل‌هایی برای تعاملات اجتماعی، گردهمایی‌های صنفی و تبادل فرهنگی بودند. برگزاری مراسم مذهبی در کاروانسرای آقاابراهیم در ایام اربعین (خیراندیش، ۱۳۸۴: ۷۷)، نشان می‌دهد که وقف، کارکرد اقتصادی فضا را به فضایی چندعملکردی با کارکرد اجتماعی-آیینی تبدیل و به پایداری فضایی و تداوم حیات اجتماعی کمک کرد (جدول ۱).

آسیب‌شناسی مجموعه بازار

بافت تاریخی بازار سیرجان طی پنج دهه اخیر دچار تحولات زیادی شده و چهره آن تا حدودی عوض شده است (جدول ۱). آسیب‌ها تنها حاصل فرسودگی نیست، بلکه تغییر کاربری، مالکیت خصوصی و مداخلات بدون هماهنگی نیز در تضعیف یکپارچگی کالبدی آن مؤثر بوده‌اند. مشاهدات میدانی و مصاحبه با کسبه، نشان می‌دهد که دو گونه تعارض اصلی را نشان می‌دهد:

۱. تعارض کالبدی-عملکردی: از جمله تبدیل میدان کوزه‌گری و راهروی منتهی به میدان نخودبریزی به فضاهای ناهمگون با مصالح نامتجانس (آجر صنعتی، سیمان، فلز) که گسست بصری و ساختاری از بافت تاریخی ایجاد کرده است.

۲. تعارض مالکیتی-مرمّتی: بازسازی‌های غیراصولی توسط مغازه‌دارها، بدون نظارت میراث فرهنگی که به تخریب طاق‌های آجری و گنبدهای خشت‌وگلی و جایگزینی با سقف‌های تخت کاذب انجامیده است.

بنابراین بازار سیرجان نیاز مبرمی به استحکام‌بخشی و مرمت اساسی دارد، پیش از آنکه آسیب‌های وارده جبران‌ناپذیر شود.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان داد که بازار سیرجان (سعیدآباد) به عنوان یک پدیده شهری با عملکردهای گوناگون، از دوره قاجار تاکنون تحت تأثیر شدید عامل موقعیت جغرافیایی-راهبردی شکل گرفته و توسعه یافته است. برخلاف تصور رایج که عوامل اقتصادی را در درجه اول می‌داند، یافته‌های ما حاکی از تقدم عامل مکان‌گزینی بر عامل تجاری است؛ یعنی نخست قرارگیری شهر بر سر راه‌های ارتباطی، سپس رونق تجارت را به دنبال داشته است؛ زیرا شهر سیرجان از گذشته تاکنون منطقه تجارتی مهمی در مسیر شبکه مبادلات اقتصادی و تجاری بوده که در مسیر راه‌های خلیج فارس به مرکز و شرق و غرب ایران قرار داشته و همین ویژگی مهم باعث شده بعد از شکل‌گیری سعیدآباد که امروز با نام سیرجان شناخته می‌شود به سرعت رشد یافته و مدت اندکی بعد از بنای شهر، بازار آن نیز شکل گرفته است. بنابراین تلاقی راه‌ها باعث رونق و شکوفایی بازار سیرجان شده، تا جایی که علاوه بر تجارت داخلی، تجارت خارجی آن نیز رونق گرفته و محصولات این منطقه تا هند نیز صادر می‌شده است.

از نظر کالبدی، بازار سیرجان با ساختار شطرنجی، درون‌گرایی و مسقف بودن، واجد ویژگی‌های شاخص بازارهای ایرانی است. این مجموعه از عناصر تجاری (راسته‌ها، کاروانسراها، تیمچه‌ها)، مذهبی (مساجد)، آموزشی (مدرسه) و خدماتی (میدان‌ها، آب‌انبار و حمام) تشکیل شده که در مجموع، یک کل واحد را پدید آورده‌اند (جدول ۱). ساخت این بازار در دوره قاجار آغاز شد، در دوره پهلوی با افزوده شدن راسته بازار نو گسترش یافت و در دوره معاصر با الحاقات ناهمگون مواجه شد. قرارگیری بازار در مرکز شهر و ارتباط آن با محورهای اصلی، موجب شد تا این مجموعه به عنوان مهم‌ترین عنصر شکل‌دهنده شهر عمل کند. قرارگیری مجموعه بازار در مرکز راه‌های ارتباطی و همچنین اهمیت اقتصادی آن، باعث تحولات مکانی مرکز شهر در دوره‌های مختلف بوده است. مجموعه بازار در نسبت مستقیم به سازمان فضایی شهر بوده،

زیرا با واقع شدن در مرکز شهر به عنوان مهمترین عنصر شکل دهنده شهر و ارتباط آن با محورهای اصلی ارتباطی و ارتباط بین محله‌ها و فضاهای مسکونی، فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی و مذهبی بازار به همراه عناصر کالبدی وابسته به این فعالیت‌ها همچون کاروانسراها، مساجد و مدارس بر بافت و فضاهای شهری تأثیر گذاشته است. بنابراین سازمان فضایی شهر سیرجان، تابعی از ساختار بازار بوده و بازار به عنوان «عامل نظم‌دهنده» به فضاهای مسکونی، مذهبی و خدماتی عمل کرده است. نهاد وقف نیز با ایجاد بناهای شاخصی همچون کاروانسرای آقاابراهیم، تیمچه حاج توشید و مسجد اعظم، نه تنها به ماندگاری کالبدی بازار کمک کرده، بلکه با پیوند کارکردهای اقتصادی به آیین‌های مذهبی و انسجام اجتماعی، نقش مهمی در پایداری و هویت‌بخشی به این مجموعه تاریخی ایفا نموده است. با این حال، امروزه بازار همچنان به عنوان یکی از مراکز هویتی و تاب‌آور اقتصادی عمل می‌کند، هرچند نقش انحصاری خود را در سازمان فضایی شهر از دست داده است.

قدردانی و سپاسگزاری

از حمایت‌های شرکت معدنی و صنعتی گل‌گهر سیرجان، به‌ویژه مدیریت و معاونت پشتیبانی وقت، جناب آقای دکتر محمد حاتمی، صمیمانه سپاسگزاریم که بدون تأمین مالی و همکاری ایشان، این پژوهش ممکن نبود. همچنین از جناب آقای امیر مختاری به‌خاطر ارائه اطلاعات و تصاویر مستند، نهایت تشکر و قدردانی را داریم. امید است همگی در خدمت به فرهنگ و تاریخ این سرزمین پایدار و موفق باشند.

منابع

- افضلی، زینب (۱۳۹۸). سیر تحولات فضایی شهر سیرجان در دوران اسلامی. رساله دکتری، به‌راهنمایی حسن کریمیان، تهران: دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- افضلی، زینب (۱۴۰۰). تحلیلی در نقد و بررسی نظرات ارائه شده در ارتباط با تحولات شهر سیرجان از ابتدای شکل‌گیری تا دوره قاجار. مجله اثر، ۴۲ (۴)، ۵۸۶-۶۰۵.
- افضلی، زینب و خالدیان، ستار (۱۴۰۱). گونه‌شناسی و گاه‌نگاری یافته‌های سفالی محوطه باغ‌نمید سیرجان از سده‌های اولیه اسلامی تا سده هفتم هجری قمری. مجله مطالعات باستان‌شناسی، ۱۴ (۴)، ۱-۲۷.
- اسمعیلی‌سنگری، حسین و عمرانی، بهروز (۱۳۸۷). تاریخ و معماری بازار تبریز، تبریز: ستوده.
- اهری، زهرا (۱۳۸۰). مکتب‌اصفهان در شهرسازی عناصر و فضاهای شهری واژگان و قواعد دستوری. تهران: دانشگاه هنر.
- اهلرز، اکارت (۱۹۹۴). شهر شرق اسلامی: مدل و واقعیت. ترجمه محمد حسین ضیاء توانا و مصطفی مومنی (۱۳۷۳)، فصلنامه جغرافیایی، ۹ (۱ و ۳۲)، ۱۷-۶۵.
- ایراندوست، کیومرث و بهمن اورامانی، آرمان (۱۳۹۰). تحولات کالبدی بازار سنتی در شهرهای ایران، مطالعه موردی: بازار کرمانشاه. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، ۲ (۵)، ۵-۱۵.
- باستانی‌پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۷۱). ازدهای هفت سر، تهران: درنا.
- بحریه، پروشا؛ طوفان، سحر و اکبری‌نامدار، شبنم (۱۳۹۹). بازخوانی سیر تحول معماری در ساختار تبریز با تأکید بر زمینه‌گرایی. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، ۱۰ (۳۹)، ۵-۱۷.
- پوراحمد، احمد (۱۳۷۶). جغرافیا و کارکردهای بازار کرمان، کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- حبیبی، محسن (۱۳۷۵). از شار تا شهر: تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن تفکر و تأثر. تهران: دانشگاه تهران.
- خیراندیش، محمدحسین (۱۳۸۴). سیرجان در خشت‌خام. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- حاتمی، ابوالقاسم (۱۳۸۳). بررسی، شناسایی و مستندسازی آثار تاریخی-فرهنگی شهرستان سیرجان. جلد دوم. کرمان: اداره کل میراث فرهنگی استان کرمان.
- ریاحی سامانی، نادر، (۱۳۸۷). تحول نهاد وقف. در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی. جلد ۳. تهران: اسوه (وابسته به سازمان اوقاف و امور خیریه). ۳۶۹-۴۱۲.
- رهی، اکبر (۱۳۸۴). گزارش ثبت بازار سیرجان. کرمان: اداره کل میراث فرهنگی کرمان.
- زارعی، محمدابراهیم و حیدری‌باباکمال، یدالله (۱۳۹۸). بررسی نقش وقف در توسعه و رشد فضاهای شهری دوره قاجار (مطالعه موردی: بافت تاریخی شهر کرمانشاه)، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۲۳ (۹)، ۱۶۹-۱۸۸.
- سایکس، سرپرسی (۱۳۳۶). ده هزار میل در ایران. ترجمه حسین سعادت نوری. تهران: کتابخانه سینا.

- سایکس، سرپرسی (۱۳۹۱). *تاریخ ایران*. ترجمه فخرداعی گیلانی، جلد ۱ و ۲. تهران: نگاه.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۸۰). *بازارهای ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سیاح، حمید. (۲۵۳۶). *خاطرات حاج سیاح*. تهران: امیرکبیر.
- شمس، فاطمه؛ پورجعفر، محمدرضا و اسدپور، هاجر (۱۴۰۲). شناسایی تحولات کرونولوژیک الگوهای رفتاری افراد در بازار سنتی ایرانی (مورد مطالعه: بازار وکیل شیراز)، *فصلنامه پژوهش‌های جغرافیایی/انسانی*، ۵۵ (۳)، ۷۱-۹۲.
- شول‌افشارزاده، راضیه (۱۳۹۵). بررسی کاروانسراها و راه‌های شهرستان سیرجان در دوره صفوی و قاجار. پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، به راهنمایی عباسعلی احمدی. شهرکرد: دانشگاه شهرکرد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- شهبابی، محمدرضا (۱۳۸۳). مسئله وقف در نظام شهرسازی ایران. *مجموعه مقالات همایش ملی شهرسازی ایران*، جلد ۲. شیراز: دانشگاه شیراز.
- فرهنگ جغرافیایی ایران (۲۵۳۵). *استان هشتم کرمان و مکران*. جلد ۸. تهران: سازمان جغرافیایی کشور.
- قیومی بیدهندی، مهرداد (۱۳۸۳). *گنج‌نامه: فرهنگ آثار معماری ایران (بناهای بازار)*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی و انتشارات روزنه.
- کریمیان، حسن و مهدی‌زاده، بهزاد (۱۳۹۳). نقش وقف در توسعه کالبدی شهرهای ایلخانی، نمونه موردی: تبریز، سلطانیه و اوجان. *مجله وقف میراث جاویدان*، ۲۲ (۸۶): ۲۳-۵۰.
- کریمیان، حسن؛ پوراحمد، احمد و افضل‌ی، زینب (۱۳۹۸). سیر تحولات فضایی شهر سیرجان در دوران اسلامی بر اتکاء به شواهد باستان‌شناختی و منابع مکتوب تاریخی، *مجله شهرهای ایرانی - اسلامی*، ۱۰ (۳۸): ۵۳-۶۳.
- گابریل، آلفونس (۱۳۸۱). *مارکوپولو در ایران*. ترجمه پرویز رجبی. تهران: اساطیر.
- منشی کرمانی، محمدامین (۱۳۹۱). *جغرافیای ایالت کرمان در عهد ناصری*. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی.
- مهندسین مشاور، فرزادزین معاصر (۱۳۹۶). *طرح توسعه بازار سیرجان*، سیرجان: شهرداری سیرجان.
- وثوقی‌رهبری، علی‌اکبر (۱۳۸۰). *تاریخ، تمدن و فرهنگ سیرجان*. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- وثوقی‌رهبری، علی‌اکبر (۱۳۷۲). *تاریخ سیرجان*. کرمان: کرمان‌شناسی.
- وزیری، احمدعلی‌خان (۱۳۵۲). *تاریخ کرمان*. به تصحیح محمدابراهیم باستانی‌پاریزی. تهران: ابن‌سینا.
- وزیری، احمدعلی‌خان (۱۳۷۶). *جغرافیای کرمان*. به تصحیح محمدابراهیم باستانی‌پاریزی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- نصرآبادی، احمد (۱۳۸۴). *گزارش ثبت کاروانسرای آقا/ابراهیم*. کرمان: اداره کل میراث فرهنگی کرمان.
- هدایت، رضاقلی‌خان (۱۳۳۹). *روضه‌الصفای ناصری*. جلد ۹ و ۱۰. تهران: انتشارات خیام و پیروز.

- Blunt, W., (1966). *Isfahan: Pearl of Persia*. London: Elek Books.
- Bobek, H., (1959). Die Hauptstufen der Gesellschafts und Wirtschaftsentfal, in geographischer Sicht. *Die Erde*. 90, 259- 298.
- Christaller, W., (1933). *Die zentralen Orte in Suddeutschland*. Jena: Gustav Fischer.
- Wirth, E., (1974). Zum Problem des Bazars. *Der Islam*. 51 (2), 203-260.

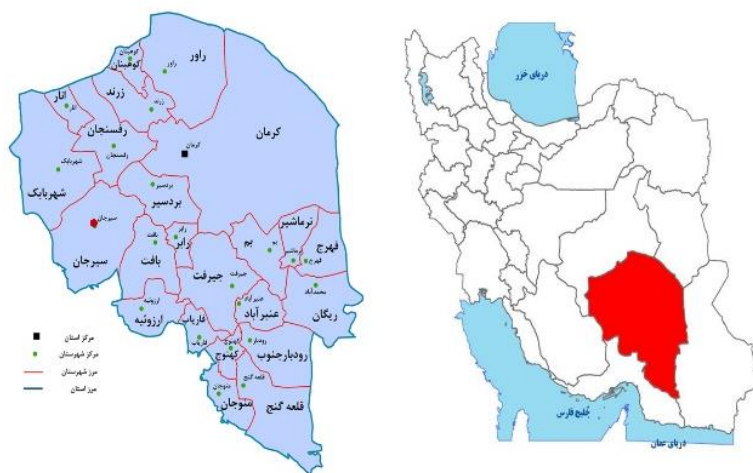
Transliteration

- Afzali, Zeinab (2011). An Analysis in Critique and Review of Opinions Presented About the Developments of Sirjan City, Iran, from Its Formation to the Qajar Period. *Athar*, 42 (4), 586-605. [In Persian]
- Afzali, Zeinab (2019). *The spatial evolution of Sirjan city during the Islamic period*. PhD thesis, supervised by Hassan Karimian, Tehran: University of Tehran, Faculty of Literature and Humanities. [In Persian]
- Afzali, Zeinab and Khaledian, Sattar (2012). typology and chronology of pottery findings in the bagh-bamid site of sirjan from the early islamic centuries to the thirteenth century ad. *Journal of Archaeological Studies*, 14 (4), 1-27. [In Persian]
- Ahari, Zahra (2001). *Isfahan School in Urban Planning: Elements and Urban Spaces, Vocabulary and Grammatical Rules*. Tehran: University of Arts. [In Persian]
- Bahrieh, Parusha; Toofan, Sahar and Akbari-Namdar, Shabnam (2019). Rereading the Evolution of Architecture in the Structure of Tabriz with Emphasis on Contextualism. *Iranian-Islamic Urban Studies Quarterly*, 10 (39), 5-17. [In Persian]
- Bastani-Parizi, Mohammad Ebrahim (1992). *The Seven-Headed Dragon*, Tehran: Dorna. [In Persian]
- Ehlers, Eckart (1994). The Islamic Eastern City: Model and Reality. Translated by Mohammad Hossein Zia-Tavana and Mostafa Momeni (1994), *Geographic Quarterly*, 9 (1 and 32), 17-65. [In Persian]
- Esmaili-Sangari, Hossein and Omrani, Behrouz (2008). *History and architecture of Tabriz bazaar*, Tabriz: Sotoūdeh. [In Persian]
- Gabriel, Alphonse (2002). *Aus dem Einsamkeiten Irans*. Translated by Parviz Rajabi. Tehran: Asatir. [In Persian]
- Geographical Dictionary of Iran (2535). *The Eighth Province of Kerman and Makran*. Volume 8. Tehran: Geographical Organization of the Country. [In Persian]
- Habibi, Mohsen (1996). *From Stream to City: A Historical Analysis of the Concept of City and Its Physical Appearance. Thought and Influence*. Tehran: University of Tehran. [In Persian]

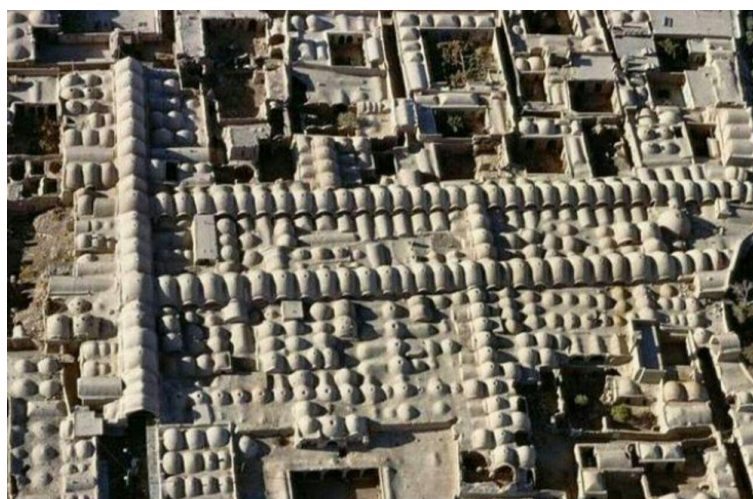
- Hatami, Abolghasem (2004). *Survey, Identification and Documentation of Historical-Cultural Monuments of Sirjan County*. Volume 2. Kerman: General Directorate of Cultural Heritage of Kerman Province. [In Persian]
- Hedāyat, Reżāqolī k̄ān (1960). *Rawżat ul-ṣafā-ye Nāṣerī*. Vols. 9–10. Tehran: Enteshārāt-e Kayyām va Pīrūz. [In Persian]
- Irandoost, Kiumars and Bahman Oramani, Arman (2011). Structural transformations of traditional bazaar in Iranian cities (a case study: Kermanshah bazaar). *Iranian-Islamic Urban Studies Quarterly*, 2 (5), 5-15. [In Persian]
- Karimian, Hassan and Mehdizadeh, Behzad (2014). The role of endowment in the physical development of Ilkhanid cities, a case study: Tabriz, Soltanieh and Ojan. *Journal of Endowment of Immortal Heritage*, 22 (86): 23-50. [In Persian]
- Karimian, Hassan; Pourahmad, Ahmad and Afzali, Zeinab (2019). The spatial development of Sirjan city in the Islamic era based on archaeological evidence and written historical sources, *Journal of Iranian-Islamic Cities*, 10 (38): 53-63. [In Persian]
- Khairandish, Mohammad Hossein (2005). *Sirjan in Raw Brick*. Kerman: Center for Kerman Studies. [In Persian]
- Mohandesin, Moshaver, Faradzin Moasar (2017). *Sirjan market development plan*, Sirjan: Sirjan Municipality. [In Persian]
- Monshikermani, Mohammad Amin (2012). *Geography of Kerman province during the Nasser era*. Tehran: National Archives and Library Organization. [In Persian]
- Nasrabadi, Ahmad (2005). *Registration Report of Agha Ibrahim Caravanserai*. Kerman: Kerman Cultural Heritage Directorate. [In Persian]
- Pourahmad, Ahmad (1997). *Geography and Functions of Kerman Bazaar*, Kerman: Center for Kerman Studies. [In Persian]
- Qayumi Bidhendi, Mehrdad (2004). *Ganjnameh: The Dictionary of Iranian Architectural Works (Bazaar Buildings)*, Tehran: Shahid Beheshti University and Rosenha Publications. [In Persian]
- Rahi, Akbar (2005). *Sirjan Bazaar Registration Report*. Kerman: General Directorate of Cultural Heritage of Kerman. [In Persian]
- Riahi Samani, Nader, (2008). The Evolution of the Endowment Institution. *In the Collection of Articles of the International Conference on Endowment and Islamic Civilization*. Volume 3. Tehran: Osveh (affiliated with the Endowment and Charity Affairs Organization). 369-412. [In Persian]
- Sayah, Hamid. (2001). *Memoirs of Haj Sayah*. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Shahabi, Mohammad Reza (2004). *The issue of endowment in the Iranian urban planning system. Proceedings of the National Urban Planning Conference of Iran*, Volume 2. Shiraz: Shiraz University. [In Persian]

- Shams, Fatemeh; Pourjafar, Mohammad Reza and Asadpour, Hajar (1993). Identifying the Chronological Evolution of People's Behavioral Patterns in the Iranian Traditional Bazaars (Case Study: Vakil Bazaar, Shiraz), *Quarterly Journal of Human Geography Research*, 55 (3), 71-92. [In Persian]
- Shol-Afsharzadeh, Razieh (2016). A study of caravanserais and roads in Sirjan during the Safavid and Qajar periods. *Master's thesis*, supervised by Abbasali Ahmadi. Shahrekord: Shahrekord University, Faculty of Literature and Humanities. [In Persian]
- Soltanzadeh, Hossein (1981), *bazaars of Iran*. Tehran: Cultural Research Office.
- Sykes, Sarpersi (1957). *Ten Thousand Miles in Iran*. Translated by Hossein Saadat Nouri. Tehran: Sina Library. [In Persian]
- Sykes, Sarpersi (1992). *History of Iran*. Translated by Fakhrdaei Gilani, Volumes 1 and 2. Tehran: Negah. [In Persian]
- Vaziri, Ahmad Ali Khan (2003). *History of Kerman*. Edited by Mohammad Ebrahim Bastani-Parizi. Tehran: Avicenna. [In Persian]
- Vaziri, Ahmad Ali Khan (2007). *Geography of Kerman*. Edited by Mohammad Ebrahim Bastani-Parizi. Tehran: Cultural Heritage and Art Association. [In Persian]
- Vosoughi-Rehbari, Ali Akbar (2001). *History, Civilization and Culture of Sirjan*. Kerman: Kerman Studies Center. [In Persian]
- Vosoughi-Rehbari, Ali Akbar (2003). *History of Sirjan*. Kerman: Kerman Studies. [In Persian]
- Zarei, Mohammad Ebrahim and Heydari Baba Akmal, Yadollah (2019). The Role of Waqf in Growth and Development of Urban Spaces in Qajar Period (Case Study: Historical Context of Kermanshah City), *Iranian Archaeological Research*. 23 (9), 169-188. [In Persian]

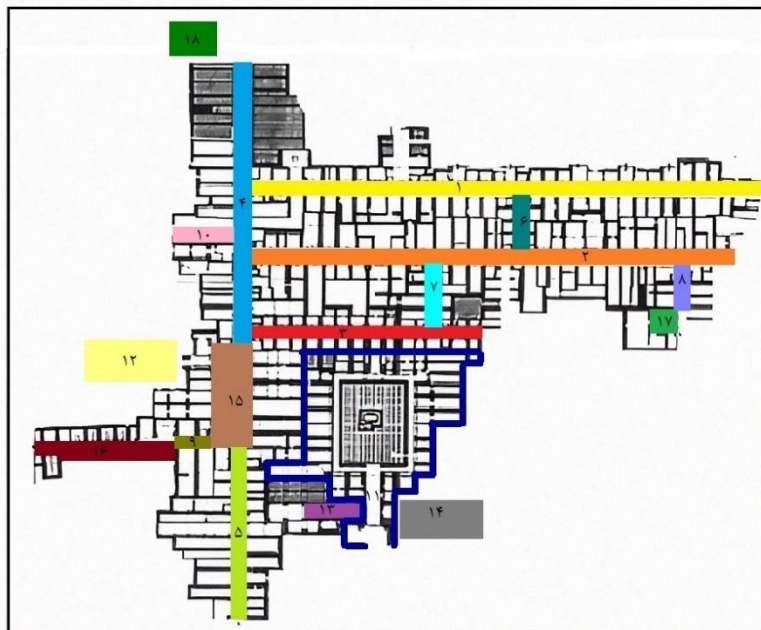
پیوست

شکل ۱: موقعیت استان کرمان و شهرستان سیرجان و شهر سعیدآباد (افضلی و خالدیان، ۱۴۰۲: ۶)

شکل ۲: تصویر هوایی مجموعه بازار سیرجان (آرشیو آقای مختاری)

شکل ۳: مجموعه بازار سیرجان (نصرآبادی، ۱۳۸۷: ۱۵ و با تغییراتی از نگارندگان)
 (۱) راسته بازار نو، (۲) راسته بازار کهنه، (۳) راسته بازار جرو، (۴) راسته بازار مسگرها، (۵) راسته علاف‌ها، (۶) بازار کچکو (کوچک)،
 (۷) بازار یهودی‌ها (یا بازار عباس دارابی)، (۸) بازار کلاه‌مال‌ها، (۹) بازار آهن‌گری، (۱۰) بازار رضا (محل سابق آب‌انبار)، (۱۱) کاروانسرای
 آقاابراهیم، (۱۲) کاروانسرای مخروبه، (۱۳) تیمچه حاج تخشید، (۱۴) تیمچه حاج سرهنگی (که در حال حاضر تخریب شده)، (۱۵)
 میدان نخود بریزی، (۱۶) میدان کوزه‌گری (نام دیگر: میدان شیوه‌کشی)، (۱۷) مسجد کلاه‌مال‌ها، (۱۸) مسجد جامع اعظم

شکل ۴: ورودی اصلی و راسته کهنه بازار سیرجان (نگارندگان)

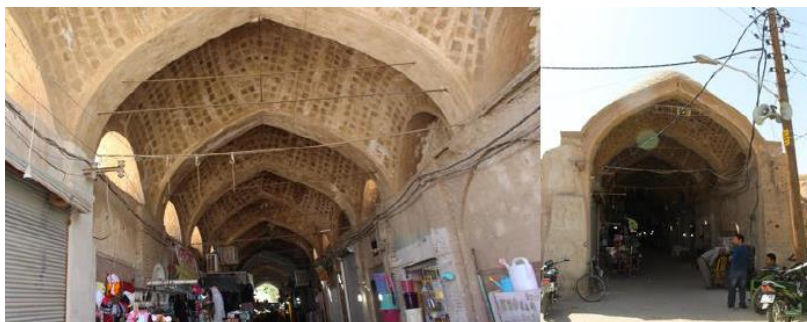
شکل ۵: ورودی اصلی و راسته بازار نو یا بزازى سيرجان (نگارندگان)

شکل ۶: ورودی و راسته بازار جَرو (نگارندگان)

شکل ۷: راسته بازار جَرو (مختاری: ۱۴۰۴)

شکل ۸: ورودی و راسته بازار مسگرها (نگارندگان)

شکل ۹: راسته بازار کلامالها و مسجد آن (نگارندگان)

شکل ۱۰: ورودی و راسته بازار علافها (نگارندگان)

شکل ۱۱: راسته بازار آهنگری (مختاری: ۱۴۰۴)

شکل ۱۲: میدان کوزه‌گری یا شیوه‌کشی (مختاری: ۱۴۰۴)

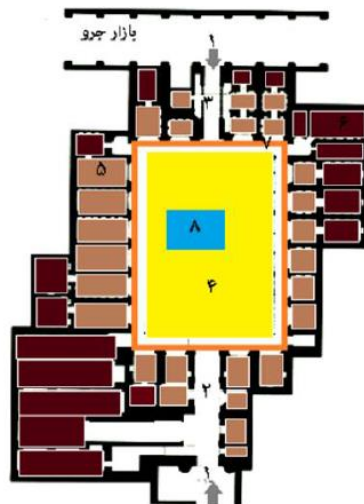
شکل‌گیری، توسعه و عناصر کالبدی بازار سیرجان... / زینب افضلی، راضیه شول‌افشارزاده و ستار خالدیان ۳۰۱

شکل ۱۳: میدان نخودبریزی یا خرمافروش‌ها (نگارندگان)

شکل ۱۴: کاروانسری مخروبه (کاروانسرای موحدی یا نبوی) (مختاری: ۱۴۰۴)

شکل ۱۵: پلان و فضاهای کاروانسرای آقاابراهیم: ۱. ورودی ۲. دالان، ۳. هشتی، ۴. حیاط، ۵. حجره، ۶. انبار، ۷. رواق، ۸. حوض آب (شول افشارزاده، ۱۳۹۵: ۸۷)

شکل ۱۶: قسمتهایی از کاروانسرای آقاابراهیم (دالان ورودی، ورودی، رواق، حیاط و حجره) (نگارندگان)

شکل‌گیری، توسعه و عناصر کالبدی بازار سیرجان... / زینب افضلی، راضیه شول‌افشارزاده و ستار خالیدیان ۳۰۳

شکل ۱۷: ورودی از طرف راسته بازار جَرو، راه پله پشت بام، کتیبه و تزیینات گچبری کاروانسرای آقاابراهیم (نگارندگان)

شکل ۱۸: سردر تیمچه نُخشید (نگارندگان)

شکل ۱۹: ورودی، صحن و شبستان مسجد اعظم (نگارندگان)